

Horváth János irodalomszemlélete

A „gondolat-fundamentum“

Horváth János vizsgálódási területe a Flaubert-tanulmány után (1905) leszűkül a magyar irodalomra. E szűkülés azonban nem korlátot, hanem elmélyülést, intenzív célirányosságot hoz magával. A magyar irodalmi hagyomány minden részletére kiterjed figyelme, s a részt az összefolyamat összefüggésében igyekszik megragadni. Mélyreható tanulmányozása nemzeti klasszicizmus-elméletének megszületéséhez vezet, de klasszikusainkkal való foglalkozása döntően meghatározza irodalom- és történetesztétét is. Tanúskodnak erről 1908 utáni írásai, könyvekké duzzadó tanulmányai. Tudománytörténeti aspektusból azonban a hangsúlyt azokra a kéziratok jegyzetekre helyeznők, amelyekben szorosan irodalomtudományi szempontból értékelni a klasszikusok tanulmányírói munkásságát.*

Úgy véli, nemzeti klasszikusaink tanulmányaiban ránk hagyományozódott egy „egészen meg nem írt, de nevezetes elemeiben“ körvonalazott magyar irodalomtörténet. Az ebben föllelhető irodalomtudományi elvek, gondolatok éppen az irodalomtörténeti szintézis számára értékesíthetők, noha — jegyzi meg az iróniához oly ritkán folyamodó Horváth — a szerzők „csak írók voltak, s nem céhbéli szak tudósok“. „Keressük fel tehát irodalomtörténetünk gondolat-fundamentumát klasszikus íróink irodalmi tanulmányaiban, bírálataiban, emlékbeszédeiben; ismerkedjünk meg vele, s ami belőle még eddig felhasználatlanak, de szilárdul állónak bizonyul, építsünk reá. Ismerjük meg, mink van, hattassuk át azzal gondolkozásunkat [...] az itt szóba jöhető legfőbbek: Kemény, Arany, Salamon, Gyulai. Eredeti elmék valamennyien, de Kemény s Arany a valódi ősforrások.“

A klasszikusok tanulmányait méltató írásokban Horváth János éppen azt a tudománytörténeti szempontot hiányolja, amely — szerinte — a magyar irodalomtudomány továbbfejlesztésére a legjobban használható. „Újabbban is azt látjuk — folytatódik a kézirat —, hogy mikor a magyar irodalomtörténet múltján pillantanak vissza, annak fejlődésmentét vázolják: *kifelejtik* belőle e klasszikus fázist, mintha a magyar irodalomtörténet történetének ahhoz semmi köze se lenne s mintha itt csak Toldy Ferenc, meg Heinrich Gusztáv és iskolája, meg Beöthy Zsolt jelentenének korszakos lépéseket.“

Hogy eltúlozta-e, s ha igen: mennyiben, Horváth János a klasszikusok tudománytörténeti jelentőségét, most nem feladatunk megválaszolni. Annyi azonban bizonyos, hogy saját szemléletére nagy hatással voltak. Különösen a két „ősforrás“: Kemény és Arany. Heinrich Gusztávtól és Szilády Árontól csak ténytisztelést tanulhatott, tőlük valóságstisztelést; azt, mi sok szaktudásunkból hiányzik. Kemény s Arany tanulmányaiban éppen ez van meg legelemibb módon: a soha nem könnyelmű valóságpercepció. Kemény Zsigmondnál sosem teória és spekuláció a gondolkodás anyaga, indítója, hanem a valóság, az élet; úgy Horváth Jánosnál is: mindig konkrét irodalmi anyagból indul, s halad a szintetizáló absztrakció felé. Erről az eljárásról nyilatkozik Gábor Ignáccal folytatott verstani vitájában; hangsúlyozza, hogy a magyar „ősi“ ritmust megállapítandó, nem lehet kiindulni másból, mint valamennyi reánk maradt ritmusos magyar szöveg aprólékos tanulmányozásából. „S nem azt fogom keresgélni — írja —, hogy *lehet-e* ráhúzni valamely eleve kiválasztott rendszert *valamennyi* szövegre, hanem melyik szöveget miként kell az összes adatokból kikövetkeztetve ritmikailag értelmezni. Evégből eleve meg fogom jelölni, hogy a történeti igazság mily kritériumaival operáltak [...] s nem kezdem dolgomat egy időtlen érvényű verselmélet felállításával.“ (Az újabbkori magyar vers ritmusa. Napkelet, 1925. 294—310.)

Kemény Zsigmond is erélyesen tiltakozik idegen szempontok, eszmék, elméletek hazai alkalmazása ellen; Arany is, ő is, amit a külföldtől megtanulhatnak, mindenkor meg tudják ítélni saját tapasztalatuk alapján. „Kérdezzük meg saját anyagunkat“ — hangsúlyozza Horváth János is nemegyszer. Tudományfelfogásának Kemény oknyomozó valóságstisztelétéhez visszanyúló gyökereiből elégedjünk meg most ennnyinek fölmutatásával.

Történetesztétének is Keményéből lehetséges eredeztetését szorítsuk három

* Köszönöm Korompay H. János szívességét, aki megengedte, hogy a hagyaték témakörömbé vágó részét átolvassam.

fő mozzanatra. Elsőül említjük, mert Horváth János egyik legfőbb erénye, *történelmi valóság és irodalom változásának, fejlődésfolyamatának párhuzamos szemléletét*. Keménynél legpregnansabban a *Classicismus és romanticizmus* című tanulmányban figyelhető ez meg: folyvást párhuzamosan szemléli az irodalmat az ugyanazon okokból fejlődő politikai viszonyokkal, látja a nagy történelmi iskolák kapcsolatait a közélettel, az állam és társadalom törekvéseivel. Másodikul az *Elet és Irodalom* cikksorozata utalunk, ahol Kemény, tisztán látva az irodalomnak közönségre utaltságát, tulajdonképpen az *irodalom szociológiai feltételeit boncolja*. Láttuk: Horváth 1908-ban *író és olvasó alapviszonyaként* értelmezi az irodalmat. És harmadikul Kemény ama felfogását említenők, hogy nála az *egyes* mindig az *általánoshoz való viszonyítottóságban* jelenik meg. „Az egyén köze hatva nyeri valódi bevezettségét” — írja Szász Károly- emlékbeszédében. Így Horváth Jánosnál is: az egyedi, egyes, legyen az mű, költő, író, iskola, mindenkor a többihez, az általánoshoz való viszonyításban kerül bemutatásra. S végül, de nem utolsósorban, szolgált követendő példával Kemény tárgyilagos, higgadtan okfejtő, a kifejezésben soha nem homályos értekező modora. Ő, a francia iskolázottságú, azt csodálta Keményben és Aranyban, hogy „sem nem németes filológusok vagy absztrakt fők, sem nem csevegő franciák”. Mint írja: „ún. szellemesség nincs bennök. Annál inkább van ész.” (A kéziratot hagyatékából.)

Horváth János szemléletének Aranyéhoz s Gyulaiéhoz kötöttségét érinteni itt nem tartjuk szükségesnek. Klasszicizmus-elméletében kifejtett s közismertebb is ez, mint Keményhez való viszonya. Egyetlen rövid megjegyzés talán mégsem fölösleges. Van vélekedés, amely úgy tartja, hogy Horváth János Gyulai szemléletén át közeledett az Arany nevével jelölt klasszicizmushoz. Ellentmond e véleménynek az elébb vázolt Horváth—Kemény kapcsolódás. Gyulai a tanulmányíró Keményt értékelte a legkevésbé, hogy úgy mondjuk: belefért mindent-megérteni-tudásába. Horváth Jánosból pedig éppenséggel Gyulai mindent-megérteni-tudása hiányzik, és Kemény Zsigmondban alighanem az értekező esszéíró tartotta a legtöbbre. Gyulai iránti tiszteletének mélyén ott húzódik az embert illető csodálat, amiért az öregedő kritikus még a századfordulón is kitartott ifjúkori eszményei mellett. Gyulai *kritikus* magatartása vált számemes erkölcsi példává; irodalomfelfogását viszont, Keményen s Aranyon kívül, a klasszikusok közül nem Gyulai, hanem annak ellenlábasa, Erdélyi János befolyásolta döntően.

Erdélyi János tudományfelfogása mélyen különbözik a Gyulaiétól. „Midőn a tudományban az esztétikát védi — írja Gyulainak — bármennyire irodalmi is, amit mond és amint mondja, mégsem tudományos... Értekezése ragaszkodás inkább az elmélethez, mint elmélet; az érzés, az imaginatio nyelve inkább, mint az elemző, irányadó gondolkodás.” (*En, a forma és a próza. Gyulai Pálhoz*. Pesti Napló, 1858. január 31.) Nos, Horváth Jánost éppen ez, Erdélyi elemző, irányadó gondolkodása ragadta meg. Közrejátszhatott ebben az is, hogy miként ő, úgy Erdélyi sem mentes Taine hatásától. *A Pályák és pálmákban* vallja, hogy a költői gondolat „alá van vetve az idő rozsdájának s mintegy megszíneződik a hely és időviszonyok befolyása alatt” (*Pályák és pálmák*. Bp., 1886. 2.), csakhogy azzal is tisztában van, hogy „az irodalmak története itt nem áll meg, hanem, mint minden, ami él, megered az egyetemes alpból és fejlődik és folytatja magát új meg új alakulásokban hely, idő és éghajlat szerint” (*Magyar lyra*, 1859. In: *Tanulmányok*. Bp., 1890. 25.). Az ily értelmű fejlődés gondolata Erdélyi Hegel-iskolázottságára vezethető vissza; az ő filozófiai élménye mindvégig idegen marad Gyulaitól, s talán egy kicsit Horváth Jánostól is. Kortársai közül Erdélyi irodalomszemlélete a Keményéhez áll legközelebb: irodalom és társadalom egymásrataltságot hangoztatja ő is. Hegeltől vett fejlődés-gondolatát pedig így vonatkoztatja az irodalomra: „Az irodalom nem is fogható föl másképp, mint történetben, mely maga is fejlődés.” (*Pályák és pálmák*, i.h.) És itt, ezen a ponton kötődik Horváth János irodalom-felfogása legközvetlenebbül Erdélyiéhez. 1908-as szintéziskísérletében maga is az irodalmi fejlődés fő mozzanatait kívánta megragadni. A fejlődés gondolatához, ami a századforduló pozitívista gondolkodásmódjában is benne volt, *Horváth János Erdélyi irodalomfelfogásában megtalálta a történetiség elvét*. Erdélyi fejlődéskoncepciójában még fő helyet kap a portrészerűség, Horváth János már a fejlődés egész folyamatát átfogó történelmi rendszerezésre vállalkozik.

Főlértezve hát egy, a magyar irodalmi hagyományban gyökerező irodalom-felfogással, Horváth János 1908 utáni tevékenysége arra irányul, hogy szintézis-koncepciójának a lehető legtisztább fogalmisággal határozza meg alapelveit. Persze, előbb tudomásul kell vennie, hogy tudományos törekvése már nem illeszthető a szaktudomány hazai keretei közé, s kívülállása szembefordulást, majd szakítást jelent a Heinrich-iskola képviselte iránnyal, és szembenállást a kor új irodalmi irányzatával, Adyékkel.

Horváth János *Ady és a legújabb magyar lyra* című könyvének jelentőségét még manapság is szokás le-, illetve túlbecsülni. A könyv jelentősége — úgy véljük — nem abban van, hogy Horváth János észrevette s többé-kevésbé helytállóan jellemezte Ady költészetét, hanem abban, hogy tudósi útjának addigi minden eredményét a választott tárgyra összpontosítva hasznosítja. Legfőképpen irodalomfelfogásának folyamatszerűségét, a szándékot, hogy Adyék lírai forradalmát előzményekből vezesse le. Ezt kísérli meg két évvel később is, a *Forradalom után* című írásában. (*Magyar Figyelő*, III. 1912. 207—227.)

Az Ady-könyvben ez természetszerűleg részletkérdés, de a szintetikus rálátás nem jutna érvényre, ha a Petőfi—Arany-kor és Arany-iskola, valamint Ady korának szembetűnő különbözőségét ne konstatálná. Meg is teszi. Hibát ott követ el, hogy az Arany-korszak jellemzősekor kimondja: Aranyban „ma is az irodalmi fejlődés tetőpontját látjuk“. Ám kitűnően érzékeli az irodalmi folyamat belső mozgását, Ady nyelvének újdonságát; mint mondja, „dolgozatának tulajdonképpeni célja“ a „költői kifejezés“ meghatározása, s Ady nyelvi kifejezési módjának jelölésére a „symbolum“-ban megtalálja a kulcsfogalmat. Hibátlan logikával vezeti le a symbolum fogalmát a képes beszédből. Tudománytörténeti aspektusból, de Horváth János tudósi szemléletének fejlődése szempontjából is fontosnak, hangsúlyozandónak véljük, hogy szükségét látja „néhány fogalmak“ tisztázásának. Még erősebb a fogalmi egyértelműsége való igénye a *Forradalom utánban*. *Stíliromantikának* nevezi azt, amiben — szerinte — a „nyugatosok“ összetartoznak; a fogalmat úgy határozza meg, „mint a kifejezésnek a jelentéstől független, önmagában is hatásos művészi tényezővé való kiképzését“. Megkülönböztetve reális stílust és stíliromantikát, fogalmát végigvezeti a magyar költészetben, eljutva Adyig, Babitséig, kiknek közösen jellemző stílusbeli sajátosságát a szóban forgó fogalommal jelöli meg, előzményüket pedig Vörösmartyban látja.

Persze, a stíliromantika fogalmához való ragaszkodás mást, fontosabbat is jelez, mintsem hogy azt merlegeljük, igaza volt-e Horváth Jánosnak vagy sem. Tíz-es évekbeli írásaiban mindegyre felbukkanó mozzanat, hogy a fogalom egyértelműségét, tisztaságát kéri számon magától is, másoktól is. Példának okáért Lukács György első kötetéről írt bírálatában az alapfogalmak (kísérlet, gesztus stb.) definiáltságát hiányolja. (*Egy kötet tanulmány*. Budapesti Szemle, 1911. 306—311.) „Lukácsnak egyáltalán nincs érzéke az iránt, hogy egy gondolatsornak másokkal való közlése milyen követelményekkel jár. A thema szabatos, egyszerű kitűzése helyett vagy tíz féle változatban veti föl a kérdést; egy-egy sikerültebb szabatos megjelölést magyarázatokkal hígít fel; homályos tételt egy tisztázatlan célzatú példával még homályosabbá tesz; ... megindít egy kiágazó gondolatsort, de sem a főgondolathoz való kapcsolatát nem világítja meg kellőképpen, sem közvetlen eredményeivel nem számol.“ Legfőbb kifogása, hogy Lukácsnál a gondolat nem rendezkedik el, nem tisztul meg, nem higgad le előzetesen a közlés céljaira. Holott „mennél mélyebb, mennél megfoghatatlanabb a gondolat, annál inkább tudnia kell meríteni önmélységéből annyi ihletet, hogy cserbe ne hagyja a kifejezést sem a kényesebb elhatárolás finomságaiban, sem pedig ahová a fogalmi beszéd el nem ér, a titkokat rejtő lélek megnyilatkozásában“.

Babitsnak is azt veti szemére (*Babits Mihály: Irodalmi problémák*. Irodalomtörténet, 1918. 181.), hogy a világirodalom fogalmát keveri a „nemzetközi irodalmi ismeretek“ fogalmával, s mert egy-egy helyes mértéket tartó gondolatmenet végén „szereti kitűzni a lobogót“, szereti hatásossá tenni a tételt, „többet vagy mást mond, mint amit kifejtett“.

Miért e görcsös ragaszkodás a fogalmi tisztasághoz? A számonkérés a maga küzdelmét jelzi. Birkózása a fogalmi gondolkodás pontos, egyértelmű kifejezéséért bizonyítéka annak, hogy a fogalmakban a tudományos megismerés nélkülözhetetlen eszközeit látta. E fölismerése a korszak európai tudományosságának szintjére emeli. Erdemes egy pillantást vetni a kortárs Max Weber tudományfelfogására. A német tudós szerint minden történettudomány fogalmakkal dolgozik. Minden tudományos rendszerezés kísérlet arra, hogy tudásunk mindenkori állapotának megfelelően és a mindenkor rendelkezésre álló fogalmi képződmények alapján rendet vigyünk a tények káoszába. E megismerési folyamat eredménye a fogalmak szüntelen átalakulása, róluk mégsem lehet semmilyen tudományos megismerésben lemondani, sőt: „a fogalmakat éppen azért kell mindenkor szükségképpen élesen megfogalmazni, mert tartalmuk szükségképpen változékony.“ (Max Weber: *Allam, politika, tudomány*. Bp., 1970. 67.)

Hogy Horváth János számolt-e ennyire mélyen a tudományos fogalmak jelentőségével, nem lehet tudni. Ismeretelméleti fejtegetésekbe sosem bocsátkozott, de

szaktudományon belüli útkeresése határozottan mutatja, hogy tudatában volt a fogalmi pontosság követelményének. Bizonyító erejű e szempontból Babits első két kötetéről írott kritikája (*Magyar irodalomismeret*. Minerva, 1922. 187—207.).

Írása a hagyatékából került elő, s a közrebocsátó Barta János szerkesztői jegyzete szerint 1911 és 1914 között keletkezett. Mindenekelőtt *fogalmi következetessége* emeli kortársainak Babits-kritikái fölé. Nem általában beszél Babitsról, hanem konkrét versekhez nyúl, elemez. Általánosításait innen vonatkoztatja el. Fejlődésbeli különbséget lát a két kötet Babitsa között. Ezt igyekszik megragadni, s nem impresszionisztikus-metaforikus nyelven, hanem fogalmi pontossággal, tárgyilagos, verseket elemző, mértéktartó szemlélettel. Módszerének fogalomközpontúságára ő maga figyelmeztet: „Tárgyalásunk minden újabb lépésében kényszerítés nélkül, folyvást ugyanaz a jellemző szó, ugyanaz a fogalom bukkan elénk: a *forma*, a *stílus*, s nem lehet kétséges, hogy talentuma meghatározásának uralkodó jegyét ezek a fogalmak szolgáltatják.“

Bírálatának második felében a két Babits-kötet viszonyítására vállalkozik. Az első „leíró“ — mondja —, a második „lírai“ jellegű, s mivel a líraiságot a költői szubjektumból eredeztette, kimondja, hogy a *Herceg, hátha megjön a tél is* szubjektívvisztikusabb, tépelődések, válság jellemzi. Mégsem lesz vallomásszerű, megőrzi tárgyi szemléletét, megőrzi önmagát „abban az erős sodrású áramlatban, mely [...] minden lírai próbálkozást az Ady Endrétől vágott meredbe ragad“. Babits az egyetlen társai között, „kinek művészi gyakorlatlata Arany János közvetlen hatását, sőt tanulmányozását árulja el“. Ez a két megállapítás tükrözi, amit Horváth Jánoson kívül senki nem látott ez idő tájt: azt, hogy Babitsban a magyar líra folytonosságát nem Ady után, nem az Ady nyomdokain való továbblépésben kell látnunk, hanem *Ady mellett*, Adyval párhuzamosan, az Arany János-i költészet továbbvitelében. Éles distinkciója az Ady- és Babits-féle költészet között nem intuíció, hanem következetes fogalmi elemzésen alapuló elvonatkoztatás.

Babits-értékelése nem kisebbíti, hanem ellenkezőleg: növeli Ady-könyvének jelentőségét. E két tanulmányával a magyar irodalom fejlődésvonalatainak meglátója ő, s Ady és Babits irodalomtörténeti számontartásával tulajdonképpen arra tesz kísérletet, hogy irodalomfölfogásába bekapcsolja kora irodalmiságát is. Megértésre nemigen talált. Heinrich Gusztávéktól elválasztotta tudományfelfogása, Adytól s a nyugatosoktól irodalomfölfogásának nemzeti klasszicizmus-gondolata. Szakit az *EPhK*-nyel, 1912-ben létrejön az Irodalomtörténeti Társaság és fóruma, az *Irodalomtörténet*. Tudósi útja elvezet a napi irodalom színteréről, bár a kortárs irodalomra ezután sem szűnik meg rá-rápillantani. Kemény Zsigmondra támaszkodva még egyszer nekilendül az Aranytól Adyig terjedő korszak átmeneti jellegét tisztázni. Majd 1922-ben, az új, az európai szellemtörténeti irányra figyelő ifjú tudósok frissen alapított folyóiratában közli készülő szintézisének rendszerezési alapelveit.

Horváth János eddig ismertetett szintéziskoncepciójához mérten az 1922-es Minerva-cikk jelentősége abban van, hogy irodalomfölfogását tisztázott fogalmisággal adja elő. S e vonatkozásban Max Weber után érdemes idézni Diltheyt is. Történetfölfogásbeli rokonságuk mellett e téren is hasonlóságot észlelünk Dilthey és Horváth között. Dilthey szerint „a fogalomképzés nem a tárgyas felfogáson túl fellépő normákon vagy értékeken alapul, hanem abból a minden fogalmi gondolkodást uraló vonásból alakul ki, hogy a szilárdat, a tartósat kiemeljük a folyamat sodrából“. (Dilthey: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Bp., 1974. 534.)

Horváth János fogalomképzése a fenti elven alapul. Következik ez abból is, hogy óhajtott szintézisének elvi előfeltételeit most már a *tárgyi hűségben és ön-
elvűségben* jelöli meg, s nem fogad el semmilyen a priori szintéziskoncepciót. 1908-ban még a fejlődés *mozzanatairól* beszélt, most a fejlődés *posztulátumait* fejezi ki az *állandó és változó fogalmával*. Úgy tűnik, koncepciójának itt rejlik leg-időtállóbb része. S e három fogalom: önelvűség, állandó és változó, jelölik azt is, mely irányban gondolható tovább szintéziskoncepciója. Tudjuk: a maga szintézisének megépítésében Arany koráig jutott. Ennek s további munkásságának szem-
ügyrevételét nem tűztük célul. 1922-ig terjedő pályaszakaszának alakulását, viszonyát elődeihez s a kortárs európai tudományossághoz igyekeztünk fölvázolni.

Irodalomfölfogásának azon pontjait megrajzolni, ahol Alexander Bernát, Lukács György, Riedl Frigyes, Négyesy László vagy akár Fogarasi Béla szintézisalképzéseivel érintkezik, sürgető feladata a tudománytörténetnek.